

Т. М. Рева*Запорізький науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України***T. Reva***Zaporizhia Scientific Research Forensic Center, MIA of Ukraine*

ЕЛЕКТРОННІ ДОКУМЕНТИ ЯК ОБ'ЄКТ СУДОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

ELECTRONIC DOCUMENTS AS AN OBJECT OF FORENSIC ECONOMIC EXPERTISE

Мета статті – визначити особливості дослідження електронних документів у межах судової економічної експертизи. У процесі розгляду цього питання з'ясовано правову природу електронних документів та електронного документообігу, проаналізовано зміни в законодавстві. Узагальнено досвід деяких іноземних держав щодо визнання електронних документів доказами. Наголошено на тому, що формування та використання електронних документів, їх специфічна фізична та логічна структура перебувають у прямій залежності від програмного забезпечення та інформаційних технологій. Висвітлено особливості дослідження електронних документів, виокремлено пов'язані з ними переваги щодо термінів і якості судових економічних експертиз (швидка та якісна вибірка, поділ даних за будь-яким принципом відповідно до можливостей формату представленого матеріалу, можливість виписки будь-яких розрахунків, узагальнення необхідних відомостей за податкові періоди тощо), окреслено труднощі, з якими стикаються експерти під час таких досліджень. На прикладі Державної фіскальної служби України продемонстровано переваги використання електронних документів та електронного документообігу в діяльності державної установи. Звернено увагу на необхідність забезпечення судових експертів належними технічними засобами для проведення судової економічної експертизи, а також знання експертами особливостей функціонування комп'ютерних систем бухгалтерського обліку, вміння оцінювати достовірність і якість даних на носіях електронної інформації, володіння методикою їх дослідження, що дасть змогу надати обґрунтовані відповіді на поставлені на вирішення експертизи запитання. Зроблено висновок про те, що подальший розвиток судової економічної експертизи нерозривно пов'язаний з інноваційними технологіями, модернізацією організаційно-правового забезпечення, впровадженням нових методів і засобів проведення експертизи, розробкою регламенту використання експертом електронних документів і баз даних програм бухгалтерського та податкового обліку суб'єктів господарської діяльності. Достовірність отриманих результатів і висновків забезпечено такими методами дослідження, як узагальнення – для формулювання висновків за результатами вивчення законодавчої бази у сфері використання електронних документів та електронного документообігу; аналізу та синтезу – для визначення особливостей дослідження електронних документів, їх переваг і труднощів впровадження в експертну практику. Системний підхід дозволив окреслити комплекс теоретичних і практичних завдань, які постають перед експертами під час дослідження електронних документів.

Ключові слова: економічна експертиза; електронний документ; електронний доказ; електронний документообіг; суб'єкт господарської діяльності.

Цель статьи – установить особенности исследования электронных документов в рамках судебной экономической экспертизы. В процессе рассмотрения этого вопроса определена правовая природа электронных документов и электронного документооборота, проанализированы изменения в законодательстве. Обобщен опыт признания некоторыми иностранными государствами электронных документов доказательствами. Отмечено, что формирование и использование электронных документов, их специфическая физическая и логическая структура находятся в прямой зависимости от программного обеспечения и информационных технологий. Освещены особенности исследования электронных документов, выделены связанные с ними преимущества относительно сроков и качества судебных экономических экспертиз (быстрая и качественная выборка, разделение данных по любому принципу в соответствии с возможностями формата представленного материала, возможность выписки любых расчетов, обобщения необходимых сведений за налоговые периоды и т.д.), очерчены трудности, с которыми сталкиваются эксперты во время таких исследований. На примере Государственной фискальной службы Украины продемонстрированы преимущества использования электронных документов и электронного документооборота в деятельности государственного учреждения. Уделено внимание на необходимость обеспечения судебных экспертов надлежащими техническими средствами для проведения судебной экономической экспертизы, а также знания экспертами особенностей функционирования компьютерных систем бухгалтерского учета, умения оценивать достоверность и качество данных на носителях электронной информации, владения методикой их исследования, что даст возможность предоставить обоснованные ответы на поставленные на решение экспертизы вопросы. Сделан вывод о том, что дальнейшее развитие судебной экономической экспертизы неразрывно связано с инновационными технологиями, модернизацией организационно-правового обеспечения, внедрением новых методов и средств проведения экспертизы, разработкой регламента использования экспертом электронных документов и баз данных программ бухгалтерского и налогового учета субъектов хозяйственной деятельности. Достоверность полученных результатов и выводов обеспечена такими методами исследования, как обобщение – для формулирования выводов по результатам изучения законодательной базы в сфере использования электронных документов и электронного документооборота; анализа и синтеза – для определения особенностей исследования электронных документов, их преимуществ и трудностей внедрения в экспертную практику. Системный подход позволил очертить комплекс теоретических и практических задач, которые стоят перед экспертами во время исследования электронных документов.

ния электронных документов, выделены связанные с ними преимущества касательно сроков и качества судебных экономических экспертиз (быстрая и качественная выборка и разделение данных по любому принципу в соответствии с возможностями формата представленного материала, возможность выписки любых расчетов, обобщение необходимых сведений по налоговым периодам и т. д.), обозначены трудности, с которыми сталкиваются эксперты при таких исследованиях. На примере Государственной фискальной службы Украины продемонстрированы преимущества использования электронных документов и электронного документооборота в деятельности государственного учреждения. Обращено внимание на необходимость обеспечения судебных экспертов надлежащими техническими средствами для проведения судебной экономической экспертизы, а также знания экспертами особенностей функционирования компьютерных систем бухгалтерского учета, умения оценивать достоверность и качество данных на носителях электронной информации, владения методикой их исследования, что позволит предоставить объективные обоснованные ответы на поставленные на решение экспертизы вопросы. Сделан вывод о том, что дальнейшее развитие судебной экономической экспертизы неразрывно связано с инновационными технологиями, модернизацией организационно-правового обеспечения, внедрением новых методов и средств проведения экспертизы, разработкой регламента использования экспертом электронных документов и баз данных программ бухгалтерского и налогового учета субъектов хозяйственной деятельности. Достоверность полученных результатов и выводов обеспечены такими методами исследования, как обобщение – для формулировки выводов исходя из результатов изучения законодательной базы в сфере использования электронных документов и электронного документооборота; анализа и синтеза – для определения особенностей исследования электронных документов, их преимуществ и трудностей внедрения в экспертную практику. Системный подход позволил определить комплекс теоретических и практических задач, стоящих перед экспертами при исследовании электронных документов.

Ключевые слова: экономическая экспертиза; электронный документ; электронное доказательство; электронный документооборот; субъект хозяйственной деятельности.

The purpose of the article is to define specifics of electronic documents research within the framework of forensic economic examination. In the course of the research, the legal essence of electronic documents and electronic docflow has been clarified, changes in the legislation have been analyzed. The experience of some foreign countries in recognition of electronic documents as evidence was generalized. The author emphasizes that creation and usage of electronic documents, their specific physical and logical structure are directly dependent on software and information technologies. The specifics of electronic documents' research and the advantages of forensic economic examination related to the terms and quality are highlighted (quick and qualitative selection, separation of data by any principle according to the format of the presented material, possibility of making out any calculations, summarization of the necessary information for tax periods, etc.); as well as the difficulties experienced by experts in such research are outlined. On the example of the State Fiscal Service of Ukraine, the author demonstrates advantages of using electronic documents and electronic docflow in the activity of a governmental entity. In the article attention is paid to the necessity of providing forensic experts with the proper technical means for conduction of forensic economic examination; to the experts' knowledge on the peculiarities of computer accounting systems functioning; to the ability to evaluate the reliability and quality of data on electronic media, possessing the methodology of their research, which will give the possibility to provide reasonable solutions to the issues of the examination. The author concludes that further development of forensic economic examination is inextricably bounded up with innovative technologies, modernization of organizational and legal support, introduction of new means and methods of examination conduction, development of regulations for the use of electronic documents and databases of accounting and tax accounting programs of business entities by the expert. The reliability of the obtained results and conclusions is ensured by the use of the following methods of research: generalization method was used to draw conclusions on the results of studying the legislative framework in the field of electronic documents and electronic docflow; method of synthesis and analysis was used to determine specifics of the electronic documents research, their advantages and difficulties of implementation in expert practice. Systematic approach made it possible to outline the complex of theoretical and practical issues that experts face while researching electronic documents.

Keywords: economic examination; electronic document; electronic evidence; electronic docflow; business entity.

Поняття «електронний документ» міцно увійшло в суспільне життя. Тому поряд із паперовими документами, які експерти досліджують у межах судових економічних

експертиз, постає потреба в дослідженні електронних, які мають іншу природу, характеристики та просторові межі.

Метою статті є окреслення особливостей дослідження електронних документів у межах судової економічної експертизи.

Під електронним документом, це поняття легалізовано в Україні прийняттям у 2003 р. законів України «Про електронні документи та електронний документообіг» (*Pro elektronni dokumenty*, 2003) і «Про електронний цифровий підпис» (*Pro elektronnyu tsyfrovyyu*, 2003), розуміють документ, інформацію в якому зафіксовано у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа (*Pro elektronni dokumenty*, 2003, st. 5).

Різні аспекти досліджуваної тематики вивчали вітчизняні і зарубіжні науковці. Серед них, зокрема, В. М. Бутузов, В. Б. Вехов, В. О. Голубев, С. Й. Гонгало, Т. Е. Кукарнікова, А. В. Лаєвська, М. Ю. Літвінов, М. А. Погорецький, М. В. Салтевський, М. Я. Сегай, В. Г. Хахановський, Д. М. Цехан, С. С. Чернявський та ін.

Так, М. В. Салтевський, досліджуючи роль електронних документів в інформаційному суспільстві, інформаційний документ визначав як проміжну форму фіксації інформації за допомогою механічних засобів і як матеріальне джерело та носій інформації, що фіксує інформацію механічним способом (Saltevskii, Gaenko, & Litvinov, 2006, s. 64–67). Такий вид документа характерний для періоду переходу суспільства від індустріального до інформаційного. Проте на той час формування «класу документа електронного», на його думку, перебувало ще на стадії розвитку.

Дискусійним є й визначення ролі та місця електронних документів у доказовій діяльності. З погляду деяких науковців, наявні джерела інформації охоплюються вже відомими процесуальному законодавству засобами доказування і вони мають входити до категорії речових або письмових доказів. Проте заслуговує на увагу й вивчення питання електронних засобів доказування, адже електронний документ не має сприйматися лише як текст (Zaitsev, 2002, s. 21).

Зрозуміло, що дослідження таких засобів доказування потребує використання відповідних технічних засобів. Наголошуючи на цьому, А. Ю. Каламайко виокремив й інші їх ознаки (Kalamaiko, 2015, s. 129):

неможливість безпосередньо сприймати інформацію, що зумовлює необхідність застосування технічних та програмних засобів для одержання відомостей;

наявність технічного носія інформації;

можливість легко змінювати носій без втрати його змісту;

відсутність поняття оригіналу електронних засобів доказування через повну ідентичність електронних копій;

наявність специфічних реквізитів, так званих метаданих – інформації технічного характеру, закодованої всередині файлів.

Опонуючи А. Ю. Каламайку щодо неможливості безпосереднього сприйняття інформації на електронному засобі доказування, Г. В. Лаєвська зазначає, що записи, зафіксовані на технічних носіях інформації, легко перетворюються на доступну для сприйняття людиною форму за сприяння апаратних і програмних засобів, які є частиною процесуальної форми електронного доказу нарівні з його джерелом (Laevskaia, 2017, s. 12–13). Така думка аргументована. А отже, убачається, недоцільно, характеризуючи електронний засіб доказування, наголошувати на неможливості безпосередньо сприймати інформацію.

Електронні документи доволі вразливі порівняно з паперовими і перебувають у прямій залежності від апаратного забезпечення та інформаційних технологій, що й формують їх специфічну фізичну та логічну структуру, яка не збігається з традиційним уявленням про документ. Проте, зважаючи на швидкий розвиток інформаційних технологій та програмного забезпечення, доступ до електронних документів, через невідповідність програмно-технічної бази, навіть за наявності фізичного носія інформації можна втратити, коли, наприклад, інформація, записана на перфокартах, не розпізнаватиметься на сучасних портативних комп'ютерах (Chekotovska, 2011, s. 7).

Зарубіжна правова наука документи, які зберігаються на комп'ютерах, дисках, флеш-картах, мобільних, відео- та аудіопристроях, у текстових повідомленнях та електронних поштових відправленнях, визначає здебільшого як електронні докази (electronic evidence). Зокрема, англійські учені такими вважають дані, що обробляються, зберігаються або передаються за допомогою будь-якого створеного людиною пристрою, комп'ютера чи комп'ютерної системи або передаються лініями зв'язку (Mason, & Seng, 2017).

В європейських країнах електронні документи як засоби доказування визначають переважно через широке тлумачення поняття доказів, не надаючи при цьому окремої дефініції.

Наприклад, у Цивільному процесуальному кодексі Греції доказами називаються будь-які реальні акти, що мають суттєве значення для вирішення спору, а згідно з Цивільним процесуальним кодексом Нідерландів доказами можуть послуговуватися в будь-який спосіб, що прямо не заборонений законом.

Англійське цивільне законодавство ще наприкінці 60-х рр. XX ст. визнало допустимим під час захисту законних інтересів осіб використовувати як доказ відомості, що містяться в документах, «виданих» комп'ютером (*Civil Evidence Act: zakon*, р. 5, 1968). Ця норма була чинна до прийняття законом (*Civil Evidence Act: zakon*, 1995) іншої, яка також припускає використання інформації, створеної за допомогою електронної обчислювальної машини.

Серед найважливіших вимог до електронного документа в законодавстві Федеративної Республіки Німеччини – збереження документа в такий спосіб, що уможливує багаторазовий і довготривалий доступ до нього, а також наявність кваліфікованого електронного підпису, що в цивільному процесі ФРН розглядається як доказ *prima facie* достовірності (мінімальний стандарт достовірності доказу, необхідний для визнання факту доведеним) скріпленої ним інформації та того факту, що автором документа є власник ключа.

Схожий на німецький підхід до визнання електронної форми документа закріплено у ст. 1366 Цивільного кодексу Франції, згідно з якою електронний документ має таку саму доказову силу, як і письмовий за умови чіткої ідентифікації особи, що є його автором, і встановлення факту створення та збереження такого документа в умовах, які гарантують його цілісність.

Україна щодо використання електронного документа як доказу зважає на міжнародний досвід. Так, Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів», який набув чинності 15 грудня 2017 р., визначено зміст електронних доказів як інформації в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, що мають значення для справи, зокрема, електронні документи (текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо), вебсайти (сторінки), текстові, мультимедійні та

голосові повідомлення, метадані, бази даних та інші дані в електронній формі. Такі дані можуть зберігатися, приміром, на портативних пристроях (картах пам'яті, мобільних телефонах тощо), серверах, системах резервного копіювання, інших місцях збереження даних в електронній формі (у тому числі в Інтернеті) (*Pro vnesennia zmin*, 2017).

Електронні докази подаються до суду в оригіналі або в електронній копії, засвідчений електронним цифровим підписом, прирівняним до власноручного підпису відповідно до Закону України «Про електронний цифровий підпис». Під електронним цифровим підписом розуміється «вид електронного підпису, отриманого за результатом криптографічного перетворення набору електронних даних, який додається до цього набору або логічно з ним поєднується і дає змогу підтвердити його цілісність та ідентифікувати підписувача. Електронний цифровий підпис накладається за допомогою особистого ключа та перевіряється за допомогою відкритого ключа», хоча законом може бути визначений й інший порядок посвідчення електронної копії електронного доказу (*Pro elektronnyu tsyfrovyyu*, 2003). (Згаданий Закон утратив чинність на підставі Закону України «Про електронні довірчі послуги» від 5 жовтня 2017 р. № 2155-VIII.)

Також згідно зі ст. 7 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» оригіналом електронного документа вважається електронний примірник документа з обов'язковими реквізитами, у тому числі з електронним підписом автора. Електронна копія електронного документа засвідчується в порядку, встановленому законом, а копією документа на папері для електронного документа є візуальне подання електронного документа на папері, засвідчене в порядку, встановленому законодавством (*Pro elektronni dokumenty*, 2003).

Певні успіхи у впровадженні електронного документообігу та використанні електронних документів в Україні доцільно показати на прикладі Державної фіскальної служби України.

Ще 6 квітня 2009 р. наказом Державної податкової адміністрації України № 168 затверджено План-графік поетапного впровадження в промислову експлуатацію в органах Державної податкової служби України централізованої системи електронної податкової звітності платників податків (*Pro vprovadzhennia*, 2009), що зобов'язувало подавати електронні звіти через Центр обробки електронних звітів. У своєму розвитку ця система поступово охоплювала різні напрями діяльності. Зокрема, постановою Кабінету Міністрів України від 16 жовтня 2014 р. № 569 запроваджено систему електронного адміністрування ПДВ, якою передбачено ведення електронного реєстру податкових накладних і подання податкової звітності з ПДВ, а також податкових накладних винятково в електронній формі (*Deiaki pytannia*, 2014). Сьогодні для зручності платників податків Державною фіскальною службою України запроваджено сервіс «Електронний кабінет платника». За його допомогою формуються та надсилаються електронні документи, у тому числі податкова звітність, запити на отримання інформації, заяви для реєстрації платниками окремих податків тощо. Скористатися ним можна цілодобово як з персональних комп'ютерів, так і зі смартпристроїв.

Попри невпинний розвиток електронного документообігу та використання електронних документів загальна судова практика з питань визнання оригіналів електронних документів доказами в Україні не набула поширення. Те саме стосується й використання електронних документів у межах судових економічних експертиз. На це є певні причини.

Як відомо, кожна господарська операція у сфері економічної діяльності відображається в облікових документах і на носіях електронної інформації, на підставі чого роблять

записи в облікових реєстрах. Документи належать до основних джерел інформації з відомостями про господарську операцію та осіб, відповідальних за її здійснення. А отже дослідження таких документів – важлива складова судової економічної експертизи.

Експерт, досліджуючи електронний документ, який має цифровий підпис відповідальних за здійснення господарської операції осіб, повинен забезпечуватися необхідними технічними засобами для проведення експертизи, не маючи при цьому змоги змінити його початкову структуру і зміст.

Найчастіше електронні документи зберігаються в базах даних програм для ведення бухгалтерського та податкового обліку, які використовує суб'єкт господарської діяльності. Їх дослідження потребує від експерта не лише належної професійної підготовки; вони мають бути програмно сумісними з технічними засобами, якими користується експерт.

Вочевидь, що експерт повинен знати особливості функціонування комп'ютерних систем бухгалтерського обліку та вміти ними користуватися, а також оцінювати достовірність та якість даних на носіях електронної інформації, знати методику їх дослідження, щоб надавати обґрунтовані відповіді на поставлені перед ним запитання. Так, формування висновків з питань, пов'язаних із дослідженням показника, що відображає результат фінансової або виробничої діяльності суб'єкта, потребує використання всього комплексу даних із бази. Водночас для дослідження окремих напрямів господарської діяльності (наприклад, руху основних засобів або операцій у межах взаємин з окремими контрагентами) експерт працює з даними стосовно лише певної операції.

Безперечно, використання документів в електронному вигляді суттєво прискорює пошук експертом необхідних даних, їх узагальнення та дослідження. Також електронний пошук забезпечує швидку та якісну вибірку і поділ даних за будь-яким принципом відповідно до можливостей формату представленого матеріалу, дозволяє отримати виписки будь-яких розрахунків, узагальнити необхідні відомості за податковими періодами тощо. Основним завданням при цьому є забезпечення узгодженості формату вихідних даних з програмними можливостями засобів експерта.

Висновки. Подальший розвиток судової економічної експертизи нерозривно пов'язаний з інноваційними технологіями, модернізацією організаційно-правового забезпечення, впровадженням нових методів і засобів експертизи. Тому на часі визначення можливостей і регламенту використання експертом електронних документів і баз даних програм бухгалтерського та податкового обліку суб'єктів господарської діяльності, розроблення і запровадження алгоритму їх застосування під час судової економічної експертизи. Зрозуміло, що розвиток цього напрямку експертних досліджень має передбачати належне техніко-програмне забезпечення судових експертів.

References

- Chekotovska, O. E. (2011). Vid tradytsiinoho do elektronnoho dokumenta. *Pravosuddia Ukrainy*, № 45–46, s. 174–175.
- Deiaki pytannia elektronnoho administruvannya podatku na dodanu vartist: postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 569. (2014). Uziano z <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/569-2014-%D0%BF>.
- Kalamaiko, A. Yu. (2015). Mistse elektronnykh zasobiv dokazuvannya ta okremi pytannia yikh vykorystannya u tsyvilnomu protsesi. *Pravo ta innovatsii*, № 2 (10), s. 127–132. Uziano z http://nbuv.gov.ua/UJRN/apir_2015_2_23.
- Laevskaia, A. V. (2017). *Elektronnye dokazatelstva v hrazhdanskom y khoziaistvennom protsesse respubliky Belarus*. (Avtoref. dys. kand. yuryd. nauk). Belorusskiy gosudarstvennyi unyversytet, Mynsk. Vziano yz <http://elibr.bs.by/handle/123456789/170531>.

- Mason, Stephen, & Seng, Daniel. (2017). *Electronic Evidence*. Retrieved from https://www.jstor.org/stable/j.ctv512x65.13?seq=1#metadata_info_tab_contents. doi 10.14296/517.9781911507079.
- Pro elektronni dokumenty ta elektronnyi dokumentoobih: zakon № 851-IV. (2003). Uzato z <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/851-15>.
- Pro elektronnyy tsyfrovyy pidpys: zakon № 852-IV. (2003). Vzyato z <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/852-15>.
- Pro tsyvilni dokazy Anhlii: zakon (Civil Evidence Act). (1968). Uzato z <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1968/64/contents>.
- Pro tsyvilni dokazy Anhlii: zakon (Civil Evidence Act). (1995). Uzato z <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1995/38/section/9>.
- Pro vnesennia zmin do Hospodarskoho protsesualnogo kodeksu Ukrainy, Tsyvilnogo protsesualnogo kodeksu Ukrainy, Kodeksu administratyvnoho sudochynstva Ukrainy ta inshykh zakonodavchykh aktiv: zakon № 2147-VIII. (2017). Uzato z <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2147-19>.
- Pro vprovadzhennia tsentralizovanoi systemy elektronnoi podatkovoi zvitnosti platnykiv podatkov v orhanakh DPS Ukrainy: nakaz Derzhavnoi podatkovoi administratsii Ukrainy № 168. (2009). Uzato z <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0168225-09>.
- Saltevs'kii, M. V., Gaenko, V. I., & Litvinov, A. N. (2006). *Elektronnye dokumenty v informatsionnom obshchestve: problemy formirovaniia iuridicheskoi kontseptcii*: nauch.-prakt. posobie. Kharkov: Espada.
- Zaitcev, P. P. (2002). Dopustimost v kachestve sudebnykh dokazatelstv fakticheskikh dannykh, poluchennykh s ispolzovaniem elektronnykh dokumentov. *Arbitrazhnyi i grazhdanskiy protsess*, № 4, s. 21.

Список використаних джерел

- Чекотовська, О. Е. (2011). Від традиційного до електронного документа. *Правосуддя України*, № 45–46, с. 174–175.
- Деякі питання електронного адміністрування податку на додану вартість: постанова Кабінету Міністрів України № 569. (2014). Узато з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/569-2014-%D0%BF>.
- Каламайко, А. Ю. (2015). Місце електронних засобів доказування та окремі питання їх використання у цивільному процесі. *Право та інновації*, № 2 (10), с. 127–132. Узато з http://nbuv.gov.ua/UJRN/apir_2015_2_23.
- Лаевская, А. В. (2017). *Электронные доказательства в гражданском и хозяйственном процессе республики Беларусь*. (Автореф. дис. канд. юрид. наук). Белорусский государственный университет, Минск. Взято из <http://elib.bsu.by/handle/123456789/170531>.
- Mason, Stephen, & Seng, Daniel. (2017). *Electronic Evidence*. Retrieved from https://www.jstor.org/stable/j.ctv512x65.13?seq=1#metadata_info_tab_contents. doi 10.14296/517.9781911507079.
- Pro elektronni dokumenty ta elektronnyi dokumentoobih: zakon № 851-IV. (2003). Uzato z <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/851-15>.
- Pro elektronnyi tsyfrovyy pidpys: zakon № 852-IV. (2003). Uzato z <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/852-15>.
- Pro tsyvilni dokazy Anhlii: zakon (Civil Evidence Act). (1968). Uzato z <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1968/64/contents>.
- Pro tsyvilni dokazy Anhlii: zakon (Civil Evidence Act). (1995). Uzato z <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1995/38/section/9>.
- Pro vnesennia zmin do Hospodarskoho protsesualnogo kodeksu Ukrainy, Tsyvilnogo protsesualnogo kodeksu Ukrainy, Kodeksu administratyvnoho sudochynstva Ukrainy ta inshykh zakonodavchykh aktiv: zakon № 2147-VIII. (2017). Uzato z <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2147-19>.
- Pro vprovadzhennia tsentralizovanoi systemy elektronnoi podatkovoi zvitnosti platnykiv podatkov v organakh DPS Ukrainy: nakaz Derzhavnoi podatkovoi administratsii Ukrainy № 168. (2009). Uzato z <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0168225-09>.
- Салтевский, М. В., Гаенко, В. И., & Литвинов, А. Н. (2006). *Электронные документы в информационном обществе: проблемы формирования юридической концепции*: науч.-практ. пособие. Харьков: Эспада.
- Зайцев, П. П. (2002). Допустимость в качестве судебных доказательств фактических данных, полученных с использованием электронных документов. *Арбитражный и гражданский процесс*, № 4, с. 21.